

İslam İnancında Kudüs

Özet

Kudüs, tevhid inancını tebliğ eden pek çok peygamberin yaşadığı ve tüm bu peygamberlerin tebliğ ettikleri inanç sisteminin ana esasları olan tevhid, hak, adalet ve ahlak gibi değerlerle özdeşleşmiş bir şehirdir. Kudüs, İslam inancına göre Mekke ve Medine'yle birlikte mukaddes sayılan üçüncü şehirdir. İslam inancında Kudüs'ün mukaddes sayılmasının temel sebebi, İslam dininin iki ana kaynağı olan Kur'an ve hadislerde şehre yapılan atıflardır. Nitekim Kur'an'da şehrin ve çevresinin mübarek ve kutsal kılındığının birçok kez zikredilmesi, Hz. Peygamber'in miraç tecrübesini yaşadığı ve Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksa'nın burada bulunması, bu mescidin Hz. Peygamber tarafından Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi ile birlikte ibadet maksadıyla ziyaret edilebilecek üçüncü mescid olarak nitelendirilmesi, şehrin ve barındırdığı Mescid-i Aksa'nın İslam inancına göre kutsal/mukaddes olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bu kutsallık, Müslümanlar açısından yalnızca manevi/uhrevi birtakım sorumluluklar gerektiren bir kutsallık değil, her türlü maddi/dünyevi fedakârlığı da göze almayı gerektiren bir kutsallık olmuştur. Zira İslam inancında esas olan Allah'ın ve Peygamber'in kutsal saydığını korumak, desteklemek ve hürmetini muhafaza etmektir. Nitekim sahabe nesli de şehrin mukaddesliğini korumak için harekete geçmiş ve nihayet Hz. Ömer döneminde şehir Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra Kudüs, Müslümanların yönetimi altında olduğu dönemlerde temsil ettiği vahiy kaynaklı değer sistemi ile yeryüzünde barış ve huzurun simgesi olmuştur. Günümüzde işgal altında bulunan bu mukaddes şehrin yeniden özgürlüğüne kavuşturulması, İslam inancının Müslümanların omuzlarına yüklediği büyük bir sorumluluk olarak yerine getirilmeyi beklemektedir.

Dr. Abdulaziz Kıranşal
Mardin Artuklu Üniversitesi

Giriş

Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Yusuf ve Hz. Süleyman gibi yeryüzünde tevhid çağrısının temsilcisi olan pek çok peygamberin davetine ev sahipliği yapan Kudüs, tarih boyunca Müslüman bilincinin en kurucu unsurlarından birisi olmuştur.¹ Zira Kudüs, yalnızca Peygamberlerin uğrak yeri olan bir şehir değil, tüm bu peygamberlerin davetinin ana ilkeleri olan tevhid, adalet, merhamet, iffet, ahlak gibi tüm insanlığa barış ve huzur getirecek ruhu da temsil eden bir sembol haline gelmiştir.

Kur'an'ın ifadesiyle bizzat Allah tarafından "etrafi mübarek"² kılınmış bir mabet olan Mescid-i Aksa'ya ev sahipliği yapan Kudüs, nübüvvet kurumunun son temsilcisi Hz. Peygamber tarafından da ziyaret edilmesi,³ desteklenmesi⁴ ve sürekli gündemde tutulması gereken bir merkez olarak tanımlanmıştır. Hem Kur'an'da hem de hadislerde mukaddesliğine yönelik birçok atıfta bulunulan Kudüs, doğal olarak İslam inancı bakımından kutsal bir mekân olma özelliğine sahip olmuştur. Zira İslam inancı açısından mekânları ve zamanları kutsal yapan şey, "kudsiyetin kaynağı" olan Allah tarafından o mekânlara ya da zamanlara dair vahiyle kudsiyet atfının yapılmış olmasıdır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in vahiy aldığı Mekke,⁵ Allah'ın Hz. Musa ile konuştuğu Sina dağı⁶ ve Kur'an'da mukaddesliğine dair vurgu yapılan Kâbe,⁷ Arafat,⁸ Müzdelife⁹ gibi mabet ve mekânlar İslam inancına göre nasıl kutsalsa; birçok peygamberin vahiy aldığı, Hz. Peygamber'in mi'rac'a yükseldiği ve Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksa'nın bulunduğu Kudüs de kutsaldır ve bu kutsallık da hakiki kutsal olan Allah'a nispetlidir.¹⁰ Gerek ayetlerde gerekse hadislerde Kudüs'ün kutsallığına dair yapılan tüm bu atıflar, Müslümanlar tarafından şehre verilen

isimlendirmelere de yansımıştır.¹¹ Nitekim şehir, Müslümanlar tarafından aynı zamanda Mescid-i Aksa'yı da simgeleyen ve manevi anlamda temizlik, paklık, şeref ve mukaddeslik ifade eden¹² Beytülmeke, Beytül-Mukaddes, Beytül's-Selâm, Mescid-i İliyâ,¹⁴ Medînetül-Mukaddese,¹⁵ Kudüs-i Şerif gibi isimlerle anılmıştır.¹⁶ Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde Kudüs'ün kutsallığına dair yapılan atıflar, Müslüman ilim adamları tarafından "Fezail-i Kudüs" isimli eserlerde bir araya getirilmiştir. İbnu'l-Cevzî'nin (öl.597/1201), *Feđâilu'l-Kuds*¹⁷ ve el-Minhâcî'nin (öl.880/1475) *İthâfu'l-Ehissâ bi Fedâili'l-Mescidi'l-Aksâ*¹⁸ eserleri bu alanda yazılmış önemli eserlerdendir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, İslam inancı bakımından Mescid-i Aksa ve Kudüs'ün kutsallığı yalnızca manevi bir takım sorumluluklar gerektiren bir kutsallık değil, aksine tarih boyunca tüm Müslümanlar için siyasi, ekonomik ve askeri sorumlulukların yerine getirilmesini de zorunlu kılan bir kutsallık olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber'in İslam ümmetinin önüne büyük bir hedef olarak koyduğu Kudüs'ün fethine, korunmasına ve desteklenmesine dair hedefleri içeren hadisleri, Hz. Ömer'in şehre verdiği önem gereği bir halife olarak anahtarlarını bizzat teslim almak için Kudüs'e gelmesi, tarih boyunca başta Selahaddin Eyyubi olmak

fezail-i kudüs kitapları

Feza'il-i Kuds (veya Feza'il-i Kudüs, Fezâ'il-i Kuds-i Şerif) kitapları, İslam edebiyatında Kudüs'ün önemini anlatan eserlerdir. Bu kitaplar, şehirlerin faziletlerini, tarihçelerini, ibadetle ilgili öykülerini ve önemli yerlerini şiir veya nesirle anlatır. Örnek olarak Na'imî (Ni'metullah Çelebi), Muhammed el Yemeni ve Giritli Ahmed Efendi'nin eserleri verilebilir.

üzere İslam liderlerinin şehre yönelik ilgi ver hürmeti bu sorumluluklar silsilesinin bir gereği olarak anlaşılmıştır. Tüm bunlardan dolayı 1917'den beri işgal, terör, etnik temizlik ve emperyalist projelere muhatap olan Kudüs'ün tekrar özgürlüğüne kavuşması ve birlikte yaşama kültürü,¹⁹ huzur ve barış ortamı bakımından

Kur'an'da Kudüs

Kur'an'da bir şehir adı olarak Kudüs ismi geçmemekle birlikte İslami kaynaklarda ayetlere konu olan "el-Mescidü'l-Aksâ"²⁰ "mübevvee sıdk"²¹ ve "el-arzû'l-mukaddese"²² gibi kavramların Mescid-i Aksa ve onun bulunduğu şehir olan Kudüs'e işaret ettiği zikredilir.²³ Kudüs şehri- ni İslam inancına göre mukaddes kılan Kur'an kaynaklı temel sebeplerin başında Kudüs'ün başta Hz. İbrahim olmak üzere birçok peygamberin tebliğ, davet ve mücadelesine mekân teşkil etmesi, tevhid davetinin merkezi olması ve bu daveti gerçekleştiren Peygamberlerin hatıralarını barındırması zikredilebilir.²⁴ Nitekim "Onu da (İbrahim'i) Lût'u da kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık."²⁵ ayetinde belirtilen "bereketli kılınan yer" Kudüs ve çevresidir.²⁶ Yine Hz. Musa ve İsrailoğullarının Firavun'un zulmünden kurtulduktan sonra yerleştirildikleri bölge Kudüs ve çevresidir.²⁷ "Andolsun biz İsrailoğullarını güzel bir yurda yerleştirdik ve onlara temiz nimetlerden rızık verdik"²⁸ ayetinde geçen "güzel yurt" İbn Abbas tarafından Filistin ve Ürdün toprakları,²⁹ İbn Kesir tarafından ise Kudüs ve çevresi olarak tarif edilmiştir.³⁰ Kur'an'da

tüm insanlığa yeniden örnek bir şehir haline getirilmesi Müslüman dünyası için temel hedeflerden birisi olarak karşımızda durmaktadır. Zira İslam inancında kutsal olanın her türlü imkânın seferber edilerek korunması ve muhafaza edilmesi, Müslümanların öncelikli görevlerindedir.

şükreden, sâlih, hakîm, anlayışlı bir kul olarak zikredilen³¹ Hz. Süleyman'ın, adaleti hâkim kıldığı, mabedi inşa ettirdiği³² ve Kur'an'da "Onlarla bereketli kıldığımız kentler arasında birbirlerine yakın kasabalar yaptık."³³ şeklinde bildirilen bereketli topraklar da yine Kudüs-Filistin topraklarıdır.³⁴ Hz. Zekeriya ile ilgili olaylar ve Hz. Yahya'nın müjdelenmesi de yine Kudüs'te gerçekleşmiştir.³⁵ Ayrıca Kur'an'da iffeyle tanıtılan ve annesi tarafından Beytülmakdis'in hizmetine adanan Hz. Meryem'in iffet ve ahlak mücadelesinin geçtiği yer de yine Kudüs ve çevresidir.³⁶ Yine "Meryem ve oğlunu verimli (bereketli ve yaşamaya elverişli), bolca suyu olan bir tepeye yerleştirdik" ayetiyle Hz. İsa'nın ve annesinin yaşadığı yer olarak da Kudüs'e işaret edilmiştir.³⁷

Kur'an'da tüm bu peygamberlerin ve salih zatların hayatları ile ilgili önemli kesitlerin Kudüs ve çevresi bağlamında zikredilmesi, bu şehri İslam inancı bakımından önemli ve kutsal kılmıştır. Zira İslam inancına göre Hz. Muhammed'den (s.a.s) önce gönderilen tüm peygamberler de aynı inancın tebliğcisi ve iman edilmesi gereken elçilerdir. Kur'an'da da zikredildiği gibi peygamberlerin Kudüs ve çevresinde sürdürdükleri yoğun tebliğ mücadelesi, adeta bu şehri tevhid davetinin başkenti ve merkezi haline getirmiştir. Bu peygamberlerin uğruna mücadele edip bedel ödedikleri tüm değerler, süreç içerisinde adeta Kudüs ile özdeşleşmiştir. Nitekim

bugün Müslümanlar için Kudüs adına ortaya konulan her çaba, aynı zamanda Peygamberlerin taşıdığı mesajın ana ilkeleri olan tevhidin, hakkın, adaletin, merhametin ve ahlakın yeryüzüne hâkim kılınma çabası olarak da anlaşılmaktadır.

Kudüs'ün İslam inancına göre mukaddes sayılmasına kaynaklık eden sebeplerden birisi de Hz. Peygamber'in miracının gerçekleştiği yerin Kur'an'da Mescid-i Aksa olduğunun haber verilmesidir. Zira kaynaklarda "Bir gece, kendisine bazı ayetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir."³⁸ ayetinde geçen ve bizzat Allah tarafından mübarek kılınmış yerin Mescid-i Aksa ve Kubbetüssahrayı da içine alan Harem-i Şerif bölgesi ve Kudüs civarı olduğu belirtilir.³⁹ Hz. Peygamber'in kendisine Mekke'de koruma sağlayan amcası Ebu Talib'in ve onun en büyük destekçisi eşi Hz. Hatice'nin vefatından sonraki zor ve üzüntülü süreçte bir gece Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya yaptığı gece yolculuğuna İsrâ, oradan göklere yükselmesine Mi'rac denilmiştir. Mirac'ın gerçekleştiği yer olan ve en uzak mescid anlamına da gelen Mescid-i Aksa⁴⁰, aynı zamanda Kudüs'te Hz. Süleyman'ın yeniden inşa ettiği mescidin adıdır.⁴¹ Kaynaklarda bu mescidin ismi "Mescid-i İliya" ve "Beytülmakdis" olarak da geçmektedir.⁴² Hz. Peygamberin ve Müslümanların zor ve sıkıntılı bir süreçten geçtiği bir zaman diliminde gerçekleşen Miraç hadisesi hem Hz. Peygamber hem de sahabe için büyük bir teselli kaynağı olmuştur. Zira Mekke'den Kudüs'e yolculuk, uğruna büyük çileler çekilen dinin sonunda Kudüs'e kadar ulaşacağına bir müjdesi olmuştur.⁴³ Ayette Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksa ifadelerinin yan yana kullanılması, bu iki mesci-

din ve şehrin birbirine mukaddes bir bağla bağlı olduğunu ve Müslümanların bu bağı koruması gerektiğine işaret etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin Kudüs'te diğer peygamberlere namaz kıldırarak onlara imamlık yapması,⁴⁴ aslında bütün peygamberlerin aynı mesajı taşıdığını, Hz. Peygamber'in de bu halkanın son temsilcisi olduğunu ve Hz. Âdem'den bu yana gelen bütün tevhid mücadelesinin mirasını devraldığını göstermiştir. Zira başta İsrailoğulları olmak üzere kendilerine etrafı mübarek ve bereketli kılınan Kudüs ve Mescid-i Aksanın hamiliği verilenler, Allah'a verdikleri sözleri her seferinde bozmuşlar, dinlerini tahrif etmişler, peygamberlerini haksız yere öldürmüşler, şehrin ve mabedin saygınlığını koruyamamışlardır. İsrâ olayı, Hz. Âdem'den bu yana devam eden tevhid mücadelesinin temsilciliğinin İslam ümmeti tarafından sürdürüleceğinin ve Mescid-i Aksa'nın/Kudüs'ün mukaddesliğinin de yine ümmet-i Muhammed tarafından korunacağını en açık işaretlerinden birisi olmuştur.⁴⁵ Nitekim hem şehirde hem de bölgede tüm din mensupları için barış, huzur ve refahın hâkim olduğu dönemler Kudüs'ün İslam ümmetinin hâkimiyetinde olduğu zamanlarda yaşanmıştır.⁴⁶

Tüm bunların dışında Kudüs'ün İslam inancı açısından mukaddes sayılmasının en önemli nedenlerinden birisi de Mescid-i Aksa'nın Müslümanların ilk kıblesi olmasıdır. Zira Müslümanlar Kâbe'den önce ibadet maksadıyla yüzlerini Beytülmakdis'e dönüyorlardı. Bu durum hicretten sonra da yaklaşık on altı veya on yedi ay kadar devam etmiştir.⁴⁷ Bu süreçte özellikle Yahudiler Müslümanların Beytülmakdis'e yönelmelerini dillerine doluyor ve hem dinimize karşı çıkıyor hem de bizim kiblemize dönüyorlar şeklinde konuşuyorlardı.⁴⁸ Hz. Peygamber Yahudilerin bu türlü propagandalarından

mübevvee sıdk

"And olsun biz İsrail oğullarını güzel bir yurda yerleştirdik ve onlara temiz nimetlerden rızıklar verdik..." (Yunus 10/93) ayetinde bahsedilen "güzel, temiz yer" çoğu müfessir tarafından Kudüs olarak yorumlanmıştır.

son derece rahatsız oluyordu. Nihayet "Biz senin yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir, nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin."⁴⁹ ayetiyle kible Mescid-i Haram'a çevrilmiştir. Böylece hem Hz. Peygamber'in arzusu⁵⁰ yerine gelmiş hem de Müslümanlar için kible artık Mescid-i Harâm olarak tayin edilmiştir. Ancak kiblenin değişmesi Müslümanlar için Mescid-i Aksa'nın önemine ve kutsiyetine bir zeval getirmemiştir. Zira bir peygamberler şehri olan Kudüs ve Mescid-i Aksa hem İsrâ ve Mirac mucizelerinin merkezi olması hem de Müslümanların ilk kiblesi olması bakımından kıyamete kadar önemini ve mukaddesliğini muhafaza edecektir.

Görüldüğü gibi Kudüs'ün İslam inancında mukaddes sayılmasının ana sebebi Kur'an'da bu şehir ve bu şehirde bulunan Mescid-i Aksa'ya yapılan atıflardır. Zira şehrin ve çevresinin bizzat Allah tarafından mübarek, mukaddes ve bereketli kılındığı, tarih boyunca peygamberlerin

Hız. Peygamber'in Hadislerinde Kudüs

Kudüs'ün İslam inancına göre mukaddes sayılmasına Kur'an'dan sonra kaynak teşkil eden ikinci sebep, Hz. Peygamber'in bu şehirle ilgili hadisleridir. Zira Hz. Peygamber, hadislerinde hem Kudüs'ü hem de Beytülmakdis'i ismen zikretmiş, mukaddesliğini ve faziletlerini birçok kez beyan edici açıklamalarda bulunmuştur.⁵² "Allah, arş ile Fırat arasını ve özellikle de Filistin'i mübarek (bereketli) kılmıştır"⁵³ şeklinde buyurarak bu bölgenin kutsallığına vurgu yapan Hz. Peygamber, kendisine Beytülmakdis'e gidip gitmeme hakkında bize ne dersiniz? diye sorulduğunda "Gidin ve orada namaz kılın." buyurmuştur. O sırada bölge savaş altında olduğu bilin-

tevhid mücadelesine ev sahipliği yaptığı Kur'an ayetleriyle sabittir. Yine Hz. Peygamber'in İsrâ mucizesinin bu şehirde bulunan Mescid-i Aksa ile bağlantılı bir şekilde gerçekleştiği de Kur'an'da haber verilmiştir. Tüm bu özelliklerinin yanında Müslümanların ilk kiblesi olması da Mescid-i Aksa'nın İslam inancı açısından önemini bir kat daha arttırmıştır. Tarihi süreç göstermiştir ki, Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın güven ve huzur içinde olduğu, burada yaşayan tüm din mensuplarının can, mal, nesil ve din emniyetinin garanti altına alındığı dönemler şehrin Müslümanların yönetiminde olduğu dönemler olmuştur.⁵¹ Kudüs ve Mescid-i Aksa'ya hak ettiği değerin verilmesi, bu şehrin temsil ettiği barış ve güven ortamından tüm insanlığın faydalanması için İslam ümmetinin önünde duran en büyük hedeflerden birisi Kudüs'ün yeniden özgürlüğüne kavuşturulmasıdır. Zira Allah tarafından mukaddes ve mübarek kılınmış bir mekânın işgal ve zulüm altında olması, İslam inancı bakımından kabul edilebilir değildir.

diğinden "Eğer gidemez ve orada namaz kılamazsanız, onun kandillerini aydınlatmak için yağ gönderin."⁵⁴ diyerek her şart ve durumda Beytülmakdis'in gündemde tutulmasını, desteklenmesini ve onun için maddi ve manevi fedakarlıklar yapılmasını emretmiştir. Ayrıca Kudüs'ün kıyamete kadar tevhid, hak ve adalet mücadelesindeki üstün konumuna dikkat çeken Hz. Peygamber: "Ümmetimden bir topluluk sürekli hak üzere kalacak ve düşmanlarına muhakkak üstün gelecektir. Allah'ın vaadi gelinceye kadar şiddetli bir geçim sıkıntısı çekmeleri hariç, düşmanlık edenlerin düşmanlığı onlara hiçbir zarar vermeyecektir." Sahabe "Yâ Rasûlallah! Onlar nerededir-

ler?" diye sorduklarında: "Onlar, Beytülmakdis'te ve Beytülmakdis'in çevresindedirler." buyurmuştur.⁵⁵

Kudüs ve Mescid-i Aksa'yı İslam inancına göre kutsal, Müslümanların nazârında kıymetli kılan en önemli sebeplerden birisi de Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksa'yı ümmetinin ibadet maksadı ile ziyaret edilebileceği üç mescitten biri olarak zikretmesidir. "(İbadet maksadıyla) Ancak şu üç mescide yolculuk yapılabilir: Benim bu mescidime (Mescid-i Nebevî), Mescid-i Haram'a ve Mescid-i Aksa'ya."⁵⁶ buyuran Hz. Peygamber, Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'ya yapılan yolculukların İslam inancına göre kişiye ibadet sevabı kazandıracağını bildirmiştir. Bu mescidin kıymetine vurgu yaparak yeryüzünde Mescid-i Harâm'dan sonra yapılan ilk mescidin Mescid-i Aksa olduğunu bildiren Hz. Peygamber,⁵⁷ "Kişinin Mescid-i Aksa'da kıldığı namaza elli bin kat sevap verilir. Benim Mescidimde kıldığı namaza elli bin kat sevap verilir. Mescid-i Haram'da kıldığı namaza ise yüz bin kat sevap verilir."⁵⁸ buyurmuştur. İbadetlerin sevaplarını kat kat arttıran Allah'tır. Dolayısıyla Mescid-i Aksa'da kılınan namazların kıymetli oluşu da Allah'ın bu mescide ve orada yapılan ibadetlere verdiği kıymetten kaynaklanmaktadır. Ayrıca İslam ümmeti için Mescid-i Aksa'da namaz kılmak Hz. Peygamber'in bir sünnetini de yerine getirmek demektir. Zira Hz. Peygamber "(İsrâ gecesi) Beytülmakdis'e vardım. Sonra mescide girip orada iki rekât namaz kıldım"⁵⁹ buyurarak kendisinin de bu mescitte namaz kıldığını bildirmiştir.

Mescid-i Aksa'nın Allah katındaki mukaddesliğinden dolayı orada kılınacak namazların günahların affolunmasına da vesile olacağını haber veren Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur: "Davud oğlu Süleyman (as), Beytülmakdis'in inşasını

bitirince (dua ederek) Allah'tan üç şey istemiştir: (Birincisi) Doğru ve isabetli hüküm verme yeteneğinin kendisine verilmesini istedi ki bu kendisine verildi. (İkincisi) Kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bir iktidar verilmesini istedi, bu da kendisine verildi. (Üçüncüsü) Mescidin inşaatını bitirdikten sonra, "bu mescide sadece namaz kılma niyetiyle gelen bir kimseyi annesinden yeni doğmuş gibi (günahları affedilmiş bir şekilde) oradan çıkarmasını" Allah'tan istedi.⁶⁰ Yine bu mekânla bir şekilde bağlantılı olan ibadetlerin de kişinin günahlarının affolunmasına vesile olacağını haber veren Hz. Peygamber; "Kim Beytülmakdis'te umre yaparsa, bu onun önceki günahları için kefarettir olur."⁶¹ buyurarak bu duruma işaret etmiştir.

Hz. Peygamber'in hadislerinde Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın mukaddesliğine dair önemli rivayetlerden bir kısmı da İsrâ ve Miraç hadisesiyle ilgilidir. Hz. Peygamber bu geceyle ilgili şöyle buyurmuştur: "Bana merkepten büyük, katırdan küçük, beyaz, uzun bir binek olan Burak getirildi. Ayağını gözün göreceği en uç noktaya koymaktaydı. Ona bindim ve Beytülmakdis'e vardım. Onu önceki peygamberlerin bağlamış olduğu halkaya bağladım. Sonra mescide girip orada iki rekât namaz kılıp çıktım. Derken bana Cibril (a.s.) bir kap şarap ile bir kap süt getirdi. Ben sütü seçtim. Bunun üzerine Cibril (a.s.): "Fıtratı seçmiş oldun" dedi ve bizi semaya çıkardı."⁶² Hz. Peygamber İsrâ ve Miraç olayını anlattığında kendisini dinleyen müşrikler itiraz ederek ondan gördüğü yerleri anlatmasını ve Beytülmakdis hakkında bilgi vermesini istemişlerdi. Bunun üzerine Allah, Beytülmakdis'i Hz. Peygamber'in gözü önüne getirmiş ve o da en ince ayrıntılarına kadar tarif etmiştir.⁶³ Hz. Peygamber'in Kudüs verdiği değer nedeniyledir ki, Filistin ve Beytülmakdis (Kudüs), fetih hareketleri başladığında ashab tarafından ilk

İslam toprağı haline getirilen yerlerden olmuş ve 638 yılında Hz. Ömer tarafından fethedilmiştir.⁶⁴

Tüm bunların dışında Hz. Peygamber'in hadislerinde ahir zaman ve ahiret hayatıyla ilgili de Kudüs ve Mescid-i Aksa vurgusuna rastlamak mümkündür. Zira ahir zamanda çıkacağı rivayet edilen ve bir kıyamet alameti olarak değerlendirilen Deccâl'in giremeyeceğı ve giremediğı için doğal olarak fitnesinin etki etmeyeceğı mekânlarla ilgili hadislerde Hz. Peygamber, Mekke ve Medine ile birlikte Kudüs'ü de zikretmiştir.⁶⁵ Yine Kendisine Beytül-makdis ile ilgili soru sorulduğunda "*Orası haşır ve dirilişin gerçekleşeceği yerlerdendir*"⁶⁶ şeklinde buyurmuştur. Ayrıca cennetteki havzını tarif ederken de "*Benim (cennette) Kabe ile Beytül-makdis arası kadar genişlikte süt gibi beyaz, yıldızlar sayısınca kapları olan bir havuzum vardır. Ve ben, kıyamet günü, peygamberler içerisinde tabiiileri en çok olan kimse olacağım.*"⁶⁷ buyurarak Kudüs'ün önemine ve değerine yönelik atıflarda bulunmuştur.

Kudüs ve Mescid-i Aksa'ya dair hadis içeriklerinde bu mekânların İsrâ ve Miraç hadiselerindeki rolüne, yeryüzünde inşa

Sahabelerde Kudüs Algısı

Mekke ve Kâbe'nin putperestlerin hâkimiyetinde olduğu İslâm'ın ilk yıllarında sahabe için Kudüs, Peygamberler şehri ve tevhidin merkezi olarak ilahi ilke ve değerleri temsil ediyordu.⁶⁹ Hz. Peygamber'in acve hurması ve (Beytül-makdis'deki) kayanın cennetten olduğuna,⁷⁰ abdest bozarken Kâbe'ye ve Beytül-makdis'e dönülmemesi gerektiğine,⁷¹ ahir zaman fitnelerine karşı Mekke, Medine ve Kudüs'ün korunmuş olacağına⁷² dair hadislerinde Kâbe, Mekke ve Medine ile Kudüs'ü birlikte zikretmesi bu mekânların da sahabe algısında mukaddes sayılmasını sağlamıştır. Ayrıca

edilen ikinci mescid ve Müslümanların ilk kiblesi olmasına, buralarda yapılan ibadetlerin önemine dair vurgular, Kudüs'ün İslâm inancı açısından mukaddesliğini ve önemini ortaya koyduğu gibi aynı zamanda tüm Müslümanların üzerine de büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Zira Müslümanların Kudüs ve Mescid-i Aksa'da Hz. Peygamber'in bahsettiğı ziyaretleri/ ibadetleri yapabilmeleri ve bu bölgenin mukaddesliğinin gereğini yerine getirebilmeleri için ilk önce bu mescidin ve bulunduğu şehir Kudüs'ün özgürce ibadet yapılabilecek bir mekân haline getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle günümüzde Mescid-i Aksa'yı kuşatmaya alarak orada Müslümanların ibadet yapmalarını engelleyen, insanlara namaz esnasında saldıran ve çok çirkin muamelelerde bulunan işgalcilerin buradan çıkarılması ve bu şehrin ve mabedin yeniden huzur ortamına kavuşturulması İslâm ümmetinin önünde duran öncelikli hedeflerden olmak zorundadır.⁶⁸ Bu durum Kudüs ve Mescid-i Aksanın mukaddesliğinin İslâm ümmetinin omuzlarına yüklediğı büyük bir sorumluluktur.

bir sahabinin eğer senden sonra sıkıntıya düşersek nereye gitmemizi tavsiye edersiniz sorusuna Hz. Peygamber "*Beytül-makdis'e gitmeni tavsiye ederim*" şeklinde cevap vermiştir.⁷³ Tüm bunlar İslâm'ın ilk yıllarında sahabe neslinin Kudüs'e olan ilgisini ve bu bölgeye verdikleri kıymeti bir kat daha arttırmıştır.⁷⁴ Hatta Câbir b. Abdullah'tan yapılan rivayette sahabe içinden Beytül-makdis'te namaz kılacağını adayanların olduğu ve Hz. Peygamber'in de onlara adaklarını yerine getirmelerini söylediğı nakledilmiştir.⁷⁵ Yine bazı sahabiler hem ibadet hem de ziyaret maks-

ıyla Kudüs ve Mescid-i Aksa'ya özel yolculuklar yapmışlardır.⁷⁶

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Kudüs'e ilgi duyan sahabe neslinin bu ilgisi, İsrâ hadisesiyle birlikte zirveye çıkmış ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise bu şehrin fethedilme arzusuna dönüşmüştür.⁷⁷ Hz. Peygamber'in vefatından önce Beytül-makdis'in kısa bir zaman sonra fethedileceğini müjdelemesi,⁷⁸ Şam/Filistin

Sonuç

Kudüs, Allah'ın etrafını bereketlendirip mukaddes kıldığı, Müslümanların ilk kiblesi, yeryüzünde Kâbe'den sonra inşa edilen ilk mescid ve Hz. Peygamberin Miraç mucizesine ev sahipliğı yapan Mescid-i Aksa'yı barından mukaddes bir şehirdir. Tüm bunlardan dolayı İslâm inancında Kudüs'ün özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Cemaatleri, mezhepleri, meşrepleri ve dünya görüşleri ne olursa olsun yeryüzünün doğusundan batısına tüm Müslümanlar bu konuda fikir birliği içerisindedirler. Bununla beraber Kudüs bugün siyonist işgal altındadır. Bu işgal nedeniyle Müslümanlar ne Kur'an'da bahsi geçen Kudüs'te yaşamış peygamberlerin mirasına ve aziz hatıralarına gerektiğı gibi hürmet edebilmektedirler ne de Hz. Peygamber'in Kudüs'ün ziyaret edilmesi ve orada ibadet yapılmasına dair emirlerini tam olarak uygulayabilmektedirler. Kudüs ne yalnızca Arapların ne de yalnızca Filistin-

topraklarına sefer yapmak üzere Üsâme b. Zeyd komutasında bir ordu hazırlaması sahabenin teveccühünü bu bölgeye çevirmiştir. Hz. Ebu Bekir döneminde Gazze ve Nablus gibi önemli kentler hâkimiyet altına alınmış⁷⁹ nihayet Kudüs, Hz. Ömer döneminde 638 yılında Ebu Ubeyde b. Cerrâh komutasındaki ordu tarafından fethedilmiştir.⁸⁰

li Müslümanların davasıdır. İslâm dininin iki ana kaynağı olan Kur'an ve sünnetin mukaddesliğini tasdik ettiği Kudüs, kadın erkek, genç yaşlı, zengin fakir tüm Müslümanların öncelikli davasıdır. Yeryüzünde yaşayan tüm Müslümanlar, imkânları ölçüsünde Kudüs'ün hak ettiği hürmete ve özgürlüğe kavuşması için çaba sarf etmekle ve fedakârlık yapmakla sorumludur. Zira Kudüs bizzat Allah tarafından mukaddes kılınmış ve O'nun peygamberi tarafından da hürmet edilmesi ve sahip çıkılması gereken kutsal bir emanet olarak tarif edilmiştir. Tüm bunlardan dolayı Müslümanların Kudüs'ün özgürlüğü için uluslararası arenada sarf edecekleri her diplomatik çaba, ekonomik anlamda yapacakları her fedakârlık, askeri alanda ortaya koyacakları her hazırlık ve akademik sahada üretecekleri her içerik, Müslümanların kutsallarına olan bağlılık ve ihtiramlarının bir gereğı olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebü Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Murşid v.dğr. b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1421–2001.
- Altun, İsmail. "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *İlahiyat Tetkileri Dergisi* 47 (2017), 153-169.
- Apak, Adem. "Müslümanlıkta Kudüs Algısı". *Geçmişten Günümüze Kudüs*. ed. Ahmet Kavas vd. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Dârimî, Ebü Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân et-Temîmî ed-. *el-Musned*. nşr. Heyet. Kâhire: Dâru't-Tesîl, 1436–2015.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi. *es-Sünen*. Haz. Sâlih b. Abdülazîz. *Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf* içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Tenvîrü'l-Mikbâs min Tefsîr-i İbn Abbâs*. çev. Cevher Caduk. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2016.
- el-Hindî, Alâu'd-Dîn Ali b. Hîsâmî'd-Dîn b. Kâdî Hân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Hindî el-Burhânî el-Mutakî. *Kenzu'l-Ummâl*. I-XVIII Cilt. b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1401–1981.
- el-Karadâvî, Yusuf. *Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs*. çev. İzzet Marangozoğlu. İstanbul: Nida, 1970.
- el-Mesûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Huseyn b. Ali. *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*. nşr. Esad Dâğır. I-IV Cilt. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- el-Minhâcî, Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Abdülhâlik el-Asyûtî eş-Şâfiî. *İthâfu'l-Ehissâ bi Fedâil-i'l-Mescidi'l-Aksâ*. nşr. Ahmed Ramadân Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1982.
- el-Uleymî, Muçiruddîn. *Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. Amman: b.y., 1999.
- en-Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünen-i Nesâî*. haz. Sâlih b. Abdülazîz. *Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf* içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Erenay, Hayri. "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/1 (2023), 173-193.
- Esen, Hüseyin. "Mescid-i Aksa İle İlgili Fikhi Hükümler". *İlmi, Kültürel ve Sosyal Hayatta Kudüs*. ed. Harun Dünder Karahan. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Hasanoğlu, Eldar. "İslam'da Kudüs ve Önemi". *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. ed. Osman Aydın. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tünisî. *et-Tahrîr ve't-Ten-vîr*. Tunus: ed-Dârü't-Tünusiyye l'in-Neşr, 1404.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Muhtasar Tefsîr-i İbn Kesîr*. nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî. İstanbul: Dersaadet Yayınevi, ts.
- İbn Mâce, Ebü Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî. *es-Sünen*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. Beyrut: y.y., 1346.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Feđâilu'l-Çuds*. nşr. Cebrâil Süleymân Cebbûr. Beyrut, 1400–1980.
- Kacir, Temel. "İşgal Altındaki Mescid-i Aksa'yı Ziyaret Etmenin Hükümü". *İlmi, Kültürel ve Sosyal Hayatta Kudüs*. ed. Harun Dünder Karahan. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Kutluay, İbrahim. "Mescid-i Aksâ ve Kudüs'ün Faziletini Beyan Eden Rivayetlerle İlgili Yahudi Ortantalist Meir Kister'in Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *Geçmişten Günümüze Filistin*. ed. Tuğba Velioglu. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024.

- Makdisî, Ebu Abdullah Ziyaüddin Muhammed Ziyaeddin. *Fezâlü Beyti'l-Makdis*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1405–1985.
- Malik b. Enes, Ebü Abdullah el-Asbahî el-Himyerî. *Muvatta-i Mâlik*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Mâveridî, Ali b. Muhammed. *en-Nüketu ve'l-Uyûn*. nşr. es-Seyyid b. Abdulkasûd b. Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisâbüri Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. haz. Salih b. Abdulaziz. Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Örenç, Aşır. "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu". *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 11/22 (2016), 133–149.
- Özcoşar, İbrahim. "Beytullahim ve Kamame'yi Paylaş(ama)mak: 19. Yüzyılda Kudüs'te Ermeni-Süryani Tartışmaları". *Journal of IslamicJerusalem Studies* 17/2 (2017), 1-10.
- Râzî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer et-Teymî. *Mefâtihu'l-Gayb*. I-XXXII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye, 1421–2000.
- Sülün, Murat. "Kur'ân-ı Kerim'de Kudüs'e Atıflar". *Diyanet İlmi Dergi* 60/4 (2024), 1219–1262.
- Şurrab, Muhammed Hasan. *Beytü'l-Makdis ve'l-Mescidi'l-Aksa*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1994.
- Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. b.y.: Müessesetu'r-Risale, ts.
- Wensinck, A. J. "Mescid-i Aksâ". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Millî Eğitim Yayınları, 1940.
- Zerkeşi, Muhammed b. Abdillâh. *İ'lâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*. nşr. Ebü'l-Vefâ. Kahire, 1999.

Dipnot

1. Kacir, "İşgal Altındaki Mescid-i Aksa'yı Ziyaret Etmenin Hükümü", 80.
2. İsrâ suresi, 1. ayet.
3. en-Nesâî, Sünen-i Nesâî, "Mesâcid", 10.
4. Ebü Dâvûd, es-Sünen, "Salât", 14.
5. Ankebût suresi, 67. ayet.
6. Mü'minûn suresi, 20. ayet.
7. Bakara suresi, 125. ayet.
8. Bakara suresi, 198. ayet.
9. Bakara suresi, 198. ayet.
10. Kutluay, "Mescid-i Aksâ ve Kudüs'ün Faziletini Beyan Eden Rivayetlerle İlgili Yahudi Ortantalist Meir Kister'in Görüşlerinin Değerlendirilmesi", 180.
11. Bknz: Şurrab, *Beytü'l-Makdis ve'l-Mescidi'l-Aksa*.
12. Esen, "Mescid-i Aksa İle İlgili Fikhi Hükümler", 25.
13. Zerkeşi, *İ'lâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, 277-279.
14. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 1/188.
15. Zerkeşi, *İ'lâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, 277.
16. Örenç, "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu", 134.
17. İbnu'l-Cevzî, *Feđâilu'l-Çuds*.
18. el-Minhâcî, *İthâfu'l-Ehissâ bi Fedâil-i'l-Mescidi'l-Aksâ*.
19. Bk: Özcoşar, "Beytullahim ve Kamame'yi Paylaş(ama)mak: 19. Yüzyılda Kudüs'te Ermeni-Süryani Tartışmaları", 1-10.
20. İsrâ suresi, 1. ayet.
21. Yûnus suresi, 93. ayet.

22. Yûnus suresi, 93. ayet.
23. Râzî, Mefâtihü'l-Gayb, 3/398.
24. Apak, "Müslümanlıkta Kudüs Algısı", 31.
25. Enbiyâ suresi, 71. ayet.
26. İbn Sa'd, Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr, 1/49.
27. el-Firûzâbâdî, Tenvîrû'l-Mikbâs min Tefsir-i İbn Abbâs, 2/367.
28. Yûnus suresi, 93. ayet.
29. İbn Kesîr, Muhtasar Tefsîr-i İbn Kesîr, 4/287.
30. İbn Kesîr, Muhtasar Tefsîr-i İbn Kesîr, 3/483.
31. Neml suresi, 15, 16, 19, 20, 27, 34, 40. ayet.
32. el-Mesûdî, Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher, 1/229.
33. Sebe suresi, 18. ayet.
34. el-Firûzâbâdî, Tenvîrû'l-Mikbâs min Tefsir-i İbn Abbâs, 3/449.
35. Ali İmran suresi, 39. ayet.
36. Meryem suresi, 16, 17, 22, 23. ayet.
37. Mü'minûn suresi, 50. ayet.
38. İsrâ suresi, 1. ayet.
39. Örenç, "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu", 136.
40. Mâverdî, en-Nüketu ve'l-Uyûn, 3/226.
41. Wensinck, "Mescid-i Aksâ", 9/118-119.
42. Malik b. Enes, Muvatta-i Mâlik, "Cuma", 16.
43. Sülûn, "Kur'ân-ı Kerîm'de Kudüs'e Atıflar", 1219.
44. en-Nesâî, Sünen-i Nesâî, "Salât", 1.
45. İbn Âşûr, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, 3/21-112-181.
46. Erenay, "Ayete ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ", 191.
47. Buhârî, el-Câmi'ü's-sahîh, "Salât", 31.
48. Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, 3/173.
49. Bakara suresi, 144. ayet.
50. İbn Mâce, es-Sünen, "İkâmet", 56.
51. Erenay, "Ayete ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ", 191.
52. Hasanoğlu, "İslam'da Kudüs ve Önemi", 167.
53. el-Hindî, Kenzu'l-Ummâl, 12/303.
54. Ebû Dâvûd, es-Sünen, "Salât", 14.
55. Müslim, el-Câmi'ü's-sahîh, 36/657.
56. en-Nesâî, Sünen-i Nesâî, "Mesâcid", 10.
57. Müslim, el-Câmi'ü's-sahîh, "Mesâcid", 2; Buhârî, el-Câmi'ü's-sahîh, "Enbiyâ", 10.
58. İbn Mâce, es-Sünen, "İkâmet", 198.
59. Müslim, el-Câmi'ü's-sahîh, "İmân", 259.
60. en-Nesâî, Sünen-i Nesâî, "Mesâcid", 6.
61. İbn Mâce, es-Sünen, "Menâsik", 49.
62. Müslim, el-Câmi'ü's-sahîh, "İmân", 259.
63. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 1/309.
64. Apak, "Müslümanlıkta Kudüs Algısı", 34.
65. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/16.

66. İbn Mâce, es-Sünen, "İkâmet", 196.
67. İbn Mâce, es-Sünen, "Zühd", 36.
68. el-Karadâvî, Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs, 7.
69. Sülûn, "Kur'ân-ı Kerîm'de Kudüs'e Atıflar", 1248.
70. İbn Mâce, es-Sünen, "Tib", 8.
71. Ebû Dâvûd, es-Sünen, "Tahâre", 4.
72. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/16.
73. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 27/190.
74. Müslim, el-Câmi'ü's-sahîh, "Mesâcid", 2.
75. Dârimî, el-Musned, "Nüzûr", 4.
76. el-Uleymî, Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl, 231-238.
77. Altun, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ", 154.
78. Makdisî, Fezâlü Beyti'l-Makdis, 69.
79. Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, I/188.
80. Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, I/189.